

Магдалена Кох

Универзитет „Адам Мицкијевич“

Познањ (Пољска)

УДК 821.163.41.09 Секулић И.
305-055.2

Оригинални научни чланак

Има ли право Константин Брунер?

Родни или универзални приступ стваралаштву жена у есејистици Исидоре Секулић¹

У раду се разматра есејистички опус Исидоре Секулић у родном кључу. Прво се показује зашто је управо есеј идеална форма за списатељке и зашто га је Исидора тако радо користила пишући о страним и домаћим ауторкама. Тај жанр пре свега даје одређену формалну и тематску независност, дозвољава да се изразе сопствене визије и интелектуална убеђења, помаже да се улази у полемике и изрази посебан глас женског субјекта. У другом делу текста анализирају се поједини есеји које је Исидора Секулић посветила проблему феминизма или списатељицама. Као први се разматра важан, мада до сада мало запажен, есеј из 1911. *Има ли право Константин Брунер?* у коме Исидора полемише са тезама немачког филозофа на тему инфериорности женског ума и представља свој захтевни феминизам. Даље, у тексту се представљају Исидорини есеји о страним европским списатељицама (Вирџинији Вулф, Селми Лагерлеф, Франсоаз Саган) у којим есејисткиња примењује универзални приступ женској књижевности. На крају се разматрају есеји о домаћим ауторкама (Даница Д. Христић, Даница Марковић, Јелени Димитријевић, Јелисавети Ибровац, Милица Јанковић, Види Ј. Радовић, Смиљи Ђаковић и на крају Милица Косић Селем). На том есејистичком материјалу показује се еволуција Исидориног приступа читању жена и њеног померања од универзалног према родном.

Кључне речи: есеј, родни приступ, феминизам, Исидора Секулић, стваралаштво

¹ Рад је у овом облику настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства просвете и науке Србије, *Књиженство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915*. У краћој верзији на енглеском језику изложен је на скупу *Die erste Europäerin der serbischen Kultur. Zum 50. Todestag von Isidora Sekulić (1877-1958)* 4-5.04.2008 у Берлину у *Zentrum für Literatur und Kulturforschung*.

Исидора Секулић је неговала есејистику целог свог живота, насупротив уметничкој прози коју је писала са прекидима, у неколико наврата и поред тога – по мом мишљењу – са све мање успешним резултатима, јер се ту кретала од модернистичког и родног експеримента (у *Сапутницима*, 1913) ка традиционалнијим формама (*Кроника паланачког гробља*, 1940, 1958). За живота је укључена у канон српске књижевности, пре свега због универзалног карактера њеног стваралаштва и интелектуалног модела есејистичког опуса. Још је Јован Скерлић, који је 1913. критиковао Исидорину рану прозу, указао на чињеницу да је она чиста интелектуалка. „То је њена снага као личности и слабост као писца. [...] Од чистих интелектуалаца никада не излазе прави писци”.² Предлажем зато да се овде усредсредимо на њен рад као интелектуалке, како је хтео Скерлић, односно на њен начин неговања есеја – жанра који често спаја научну ерудицију са субјективном перцепцијом присутном у чину интерпретације одређених појава или представљању идеја или лица.

Исидора Секулић је на изврстан начин независно развила свестрани, савремени и занимљив есејистички пројект у српској култури. У тој области је постигла велики и неоспоран успех. Не претерујем када кажем да припада авангарди јужнословенских есејиста који су на почетку 20. века формирали стил и матрицу тог жанра у Србији. Још и сада, више од педесет година после њене смрти, постоје два основна модела перцепције те ауторке. С једне стране, она је икона српске интелектуалке. На пример, издавачка кућа *Плави јахач* започела је феминистичку едицију „Плава чарапа” Исидориним *Сапутницима* (касније су у истој едицији објављени есеј *Балкан* и роман *Ђакон Богородичине цркве*); на крају 20. века призната је у Србији, у неким срединама чак и за „жену миленијума”.³ С друге стране, многи представници академске средине је признају за „универзалну” (што подразумева сувише „мушку”, односно „мушкобањасту”) ауторку која је била присталица пре свега класичних, традиционалних, нормативних стандарда писања, угледајући се на мушке, то јест, по мишљењу многих, „универзалне” узор. Три важне књиге, на пример, чији су аутори Иванка Удовички (*Есеј Исидоре Секулић*, 1977), Славко Леовац (*Књижевно дело Исидоре Секулић*, 1986) и Владислава Рибникар (*Књижевни погледи Исидоре Секулић*, 1986) представљају Исидорин опус (укључујући и есејистику и њене погледе на

² Јован Скерлић, „Две женске књиге“. У *Писци и књиге V* (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1923) 281.

³ Д. Тасић, „Отмена, напаћена, усамљена”, *Политика*, 19-20 децембар, (1998): 4.

литературу) управо тако – као поруку која је лишена родног дискурса и као пример „универзалног”, ванполног/ванродног, начина писања и решавања интелектуалних проблема налик на доминантан мушки дискурс који се третира као нормативан. Из богате Исидорине есејистике, поменуте књиге не издвајају групу текстова, који се усредсређују на категорију проблема са феминистичком димензијом и који артикулишу полне/родне аспекте. Моја дуга истраживања есејистике и прозе те ауторке изразито показују да та двополна перцепција не би одговарала ни самој Исидори. Верујем да не би одобрила ни „феминизиран” модел канонизације, јер многи њени есеји отворено показују да није желела да се у оквиру постојећег патријархалног система српске књижевности уписује само/искључиво у контекст женске књижевне „супкултуре”. Она је хтела да функционише у књижевности по универзалним критеријумима, без двоструког критичког стандарда и без заштитничких, благих критеријума примењиваних често на ауторке. Једнако је, међутим, важна и чињеница да није избегавала феминистичке теме ни у дебитантској прози из збирке *Сапутници*, ни у есејима, као што су: *Има ли право Константин Брунер?*, *Женина лепота*, *Женина конзервативност*, *Из живота куртизана*, *Српској жени* или *О жени у литератури и историји*. Позната је такође (премда много мање) њена активна сарадња са часописом „Женски покрет” у међуратно доба. То је био орган феминистичке организације „Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права” основане 1919, чији је била члан. Била је и чланица „Удружења универзитетски образованих жена” у Југославији од почетка, односно од године њеног основања (1927).

Предлажем, дакле, да се овде размотри тај до сада занемариван аспект есејистичке активности Исидоре Секулић и да се анализира из визуре феминистичке критике и родних студија (*gender studies*). Желим да сагледам како је Исидора Секулић, српска интелектуалка, артикулисала проблеме сопственог пола/рода у есејистици, на који начин је коментарисала стваралаштво својих колегиница по перу, домаћих и страних, и шта је то за српску културу значило или могло да значи.

Есеј као пројект сопства и искуства

Пре него што пређем на детаљније анализе, хоћу да кратко скренем пажњу на питање зашто је есеј за Исидору био идеална форма. Пре свега је давао одређену

формалну и тематску независност, дозвољавао је да се изразе сопствене визије и интелектуална убеђења, помагао је да се улази у полемике и изрази посебан глас женског субјекта. Осим тога, есеј је омогућавао спајање многих елемената из различитих грана – филозофије, литературе, критике, и пружао је интелектуалан, учени приступ темама. Треба подвући и то да есеј као жанр обично дефинише одређену концепцију субјекта. Он се надовезује на лично искуство, а то означава зависност текста од богатства животне ауторове/ауторкине праксе. На то је већ обратио пажњу Монтењ (Montaigne), оснивач модерније врсте есеја, и творац самог назива жанра. Есеј (у преводу значи – оглед) дакле зависи од субјективних фактора, на пример, од путовања, прочитаног штива, ерудиције, догађаја из ауторовог живота, личних укуса.⁴ Ако већ толико битних фактора утиче на начин коришћења овог жанра, требало би као битан елемент од кога зависи облик есеја размотрити – *last but not least* – и искуство ауторовог/ауторкиног пола/рода. Основни оквир артикулације субјекта и полазна тачка је тело јер је оно примарна/основна локализација субјекта, на што је изразито обратила пажњу Розе Брајдоти (Rosi Braidotti) у књизи *Nomadic Subject*.⁵

Есеј је дакле изградио традицију, понекад скривену, преноса искуства помоћу текста. Један од важнијих елемената те форме постаје *concept of self*,⁶ мишљење да је „ја” за есеј основна тема, мада је често скривено дубоко испод површине мисли и тема које теку меандрички у тексту. Субјекат није неки апстрактан елемент есејистичке нарације, он постаје „отелотворени” материјал, дакле не може бити из основа „универзалан” јер се увек налази на раскршћу многих аспеката есејисте – биолошког (*sex*/пол), друштвено-културног (*gender*/род) и језичког, увек садржи инскрипцију конкретних културолошких кодова. Есеј постаје материјализација „корпореалних” садржаја (телесне стварности).

Ако је „ја” есенцијално за есеј, а његов аутор/ауторка говори кроз своју субјективну призму, из те чињенице проистиче логична констатација да есеј чија је ауторка жена мора бити на неки начин обележен личним аспектом, то јест и *gender*-поруком. Исто је и кад је аутор мушкарац. И тај текст је тада родно обележен мада се

⁴ Roma Sendyka, *Nowoczesny esej. Studium historycznej świadomości gatunku* (Kraków: Universitas, 2006), 43.

⁵ Rosi Braidotti, *Nomadic Subject* (New York: Columbia University Press, 1994).

⁶ Graham Good, *The Observing Self. Rediscovering the Essay* (London and New York: Routledge, 1988), 23. Roma Sendyka, op. cit., 48.

мушки садржај још увек често издаје као универзалан. Покушаћу стога „декодирати” текстове Исидоре Секулић у којима је родни аспект изразито обележен. Другим речима, желим показати њен есејистички *modus scribendi*, начин писања који се тиче родних проблема. Зато сам за анализу одабрала есеје који коментаришу теоријске или метатеоријске идеје женског стваралаштва и есеје о страним и домаћим списатељицама.

Има ли право Константин Брунер? или о раној концепцији (анти)феминизма Исидоре Секулић

Есејистички дискурс рода код Исидоре Секулић је разапет између два текста које дели временски размак од четрдесет година. Први је насловљен *Има ли право Константин Брунер?*⁷ и написан је 1911. године, то јест, на прагу есејистичког стваралаштва те ауторке. Други, *О жени у литератури и историји*, настао је 1952, шест година пре Исидорине смрти као покушај одговора на питања о интелектуалном раду жена. Већ сама чињеница да је Секулићева спојила као копчом есејистичка размишљања на тему присутности жена у култури, требало би да нас учини осетљивијим на тај проблем и упозори на важност питања којем се враћала. Истраживачи ипак прећуткују чињеницу постојања оба та есеја.

Има ли право Константин Брунер? представља кључни текст за разумевање сложеног феминизма Исидоре Секулић. Појавио се две године пре њене дебитантске књиге и до сада је релативно слабо познат и ретко се о њему дискутовало⁸. Мени се чини да се може третирати као врста еманципаторско-интелектуалног (па чак и феминистичког) програма не само ауторке, него и српских списатељица у доба модернизма. Есеј се осврће на проблем учешћа жена у формирању културе у прошлим временима и предвиђа тешке задатке за будућност. Антиципира чак и неке идеје из чувеног есеја Вирџиније Вулф *Сопствена соба* из 1929. Међутим, уместо да постане захтеван програм српских уметница,

⁷ О том есеју сам раније писала у другом контексту. Упор. М. Кох, *Исидора Секулић и игре граматичком категоријом или српски родни дискурс у књижевној акцији*. У: „Синхронизационо и дијахронизационо изучавање врста у српској књижевности”, књ. II, ур. З. Карановић, Нови Сад 2009, пре свега странице 257-259.

⁸ На пример, Владислава Рибникар у студији о Исидори Секулић пише о том есеју, „у једном иначе неважном напису о тзв. женском питању, који је под насловом *Има ли право Константин Брунер?* објавила 1911 године” (подвукла – М.К.). Упор. В. Рибникар, *Књижевни погледи Исидоре Секулић* (Београд: Просвета, 1986), стр. 55.

он је у тадашњој Србији изазвао констернацију и недоумице и до данас готово да није познат чак ни стручњацима. Тезе овог есеја узбудиле су не само женску средину, што се види из, на пример, алманаха „Српкиња” (1913) у којем је на четрдесет трећој страници доста суздржано, па чак и хладно, са извесном дозом чуђења, забележено постојање тог текста:

[Исидора Секулић - М.К.] Највише је изненадила нашу женску читалачку публику својом радњом *Има ли право Константин Брунер?* („Бранково Коло”, бр. 33. и 34 од год 1911). Ту нам се госпођица професорка приказује као нека српска Karin Michaelis („Das gefährliche Alter”), која немилосрдно раскрива слабости и погрешке властитог пола, па у томе откривању и прегони. Ми се не слажемо с њеним мишљењем (...).⁹

Зачуђени су били и мушкарци критичари, као на пример уредник часописа кога Исидора помиње у есеју. Сама списатељица је признала да је и он био беспрекорно центлменски запрепашћен да „жена о женама пише антифеминистички”.¹⁰

Овим есејом Исидора Секулић је већ у почетној фази свог стваралаштва обратила пажњу на проблем који се у европском модернизму показао битним. На маргини свог штива ауторка је показала проблем квалитативног и квантитативног учешћа жена у литератури/култури/историји кроз раније векове и у њено доба. Она је покушала да ступи у полемику са мизогиним гласовима европских филозофа оног доба чија је дела читала и хтела је да на свој начин одреди како мора изгледати будуће учешће жена у интелектуалном развоју науке и културе, не само у Србији, него и у ширем контексту. Дуализам полова (дихотомија мушкости-женскости) био је конститутивна црта европског културног круга још од античких времена и таква подела је традиционално пласирала жену у поље разлике, истовремено подвлачећи њену инфериорност у односу на мушкарца. Класичан мизогини аргумент као стални елемент културе (присутан нажалост често и до данас) ослањао се на наглашавање биологије/природе/анатомије, то јест репродуктивне/расплодне функције женског тела као фактора који сведочи о инфериорности „другог пола”. Од почетка 20. века примећујемо да жене – на таласу

⁹ Б.Б., „Исидора Секулић”, Српкиња. Њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас, (Сарајево: Штампарија Пијуковић и Друг, 1913), 43-45. Под текстом су само иницијали Б.Б. али претпостављам да је ауторка тог текста Јелица Беловић-Бернациковска, главна уредница алманаха „Српкиња”.

¹⁰ Исидора Секулић, „Има ли право Константин Брунер?” У *Аналитички тренуци и теме. Сабрана дела, књига XII* (Нови Сад: Матица српска, 1966), 202.

еманципације – све чешће и активније узимају реч и од тог доба полако почиње процес померања границе дискурса од биолошких аспеката (*sex*) све до друштвених, политичких, културних, едукативних, феминистичких (*gender*). Треба подвући чињеницу да је Исидора Секулић међу првима у Србији изнела тај проблем у својој есејистици.

Есеј је настао као њена полемичка реакција на студију немачког филозофа јеврејског порекла Константина Брунера (1862-1937)¹¹ *Die Lehre von den Geistigen und vom Volk* из 1908. године. Секулићева се у њему надовезује не на цело двотомно Брунерово филозофско дело, него на његове одломке о женама чије су главне тезе у њеном резимеу следеће:

Жена не уме ваљано мислити и нелогична је. А сумирајући сва телесна страдања, која су њеним опредељењем условљена, и у време којих се њен мислени капацитет још редуцира, излази да у једној четвртини тог већ по себи нелогичног животног одсека, логика женина губи и ону једну штаку на коју се обично ослања.¹²

Ауторка се позива и на сопствене речи из другог есеја у којем је поставила тезу да „жена која хоће да постане логична и научена има да бије одсудну битку сама са собом”,¹³ јер „природа, чијој је економији неподесна виша и нова жена, раном и грубом силом уноси у њу сексуалну зрелост и тиме се најуспешније брани од женине филозофије, логике, естетике” (курзив – М.К.).¹⁴

Видимо дакле да је већ од почетка свог стваралаштва есејисткиња била осетљива на проблем релације мушкарац – жена, односно проблем родних улога и њихових репрезентација у књижевности, уметности, и не само да је то формулисала као битно питање филозофије и културе, него је покушавала и да у том дискурсу нагласи своје мишљење и да покаже своје становиште. Есеј је био примљен хладно, суздржано, делимично као антифеминистички, али када се у њега задубимо видимо да апсолутно нема

¹¹ Константин Брунер (Constantin Brunner) је псеудоним Leopolda-Lea (Arjeh Yehuda) Wertheimera (1862-1937), немачког филозофа јеврејског порекла који је касније регистровао тај псеудоним као своје званично име и презиме по коме је пре свега познат. Осим *Die Lehre von den Geistigen und vom Folk* написао је и *Liebe, Ehe, Mann und Weib*, такође *Der Judenhaß und die Juden, Unser Christus oder Das Wesen des Genies*. 1933 је емигрирао из Немачке у Холандију (у Хаг) и тамо је 1937 умро. У Хагу од 1948 године до сада функционише ICBI - International Constantin Brunner Institute. ICBI има у плану да се сели у Берлин.

¹² Исидора Секулић, нав. дело, 1966: 202.

¹³ Ibid, 202.

¹⁴ Ibid.

антифеминистички тон. Управо супротно. Текст настоји да дијагнозира проблеме жена у патријархалној традицији, у њему се расправља о сложеним питањима креативног мишљења жена на начин који је критичан и далеко од лаког оптимизма. Ауторкина основна теза гласи да су жене у мушком свету науке и мисли још увек подређене:

Ниједном богу није тако тешко служити као човеку; а жена робује човеку, а роб губи своју душу. У томе је све. (...) Жена иде за човеком. (...) Он је избирач, он ставља захтеве које *ми* испуњавамо, он легитимише нашу вредност. Ми још живимо туђом свешћу, свешћу човека” (подвукла – М.К, курзив –М.К.).¹⁵

Исидора Секулић не претреса са поносом и заносним ентузијазмом „инвентар женске мудрости”, како су то чиниле многе њене савременице. Занимљиво је то што она не говори са дистанцом, него пишући о положају жена, свесно и изразито користи често заменицу „ми” (то сам подвукла курзивом у цитатама), онда отворено и солидарно стаје на страну жена, које покушавају нешто значити у култури, поистовећује се са њима. Премда се сећа облигантног међународног списка женских достигнућа на простору векова и помиње изузетне представнице свог пола попут Сапфо (VII/VI век п.н.е.), Софи Жермен (Sophie Germain, 1776-1831),¹⁶ Ан Луиз Жермен де Стал – Холштајн (Anne Louise Germaine de Staël-Holstein, 1766-1817), Жорж Санд (George Sand /Aurore Dudevant/ 1804-1876), Анете фон Дросте-Хилшоф (Annette von Droste-Hülshoff, 1797-1848). Та „облигантна читуља” – како она то каже – неоспорна је и пружа богату статистику о томе шта жена може, докле и како може. Она са поштовањем допуњује списак именима неколико нових, њој савремених жена. Обраћа пажњу на мадам Акерман (Ackermann /Louise-Victorine Choquet, 1813-1890), Марију Конопњицку (Maria Konopnicka, 1842-1910),¹⁷ Марију деле Грације (Maria delle Grazie, 1864-1931), Марију Кири (Maria Skłodowska-Curie, 1867-1934), Хелену Рихтер (Helenu Richter, 1861-1942).¹⁸ Ипак, њена основна дијагноза звучи сурово:

¹⁵ Ibid, 203-204.

¹⁶ Француска математичарка која је проучавала теорију бројева.

¹⁷ Пољска списатељица, ауторка поезје и прозе за децу и за одрасле.

¹⁸ Аустријска списатељица јеврејског порекла и ауторка научних радова о енглеском романтизму.

Они који *нам* суде [Брунери, Вајнингери, Бергсони – М.К.], умногоме имају право, јер процес којим се ослобађа робље и не може бити брз и светао, него мора бити спор, очајан, јадан и развучен (курзив – М.К.).¹⁹

Привидан антифеминизам тог есеја састоји се у томе што се списатељица не заноси дотадашњим спектакуларним достигнућима појединих знаменитих жена у историји, јер је то само почетак, темељ спорог нагомилавања духовне енергије и значења свог пола, то је време формирања женског субјекта. Она примећује патријархалну потчињеност као и то да у њено време вредност жена (и њиховог креативног рада) још увек зависи од мушке легитимизације, да већина жена не живи сопственом свешћу, него туђом свешћу мушкарца. Међутим, са себи својственом унутрашњом независношћу и апсолутним поштењем и смерношћу, она прима критичке и сурове тезе различитих – како метонимијски пише – „Вајнингера” (Weininger) (позивајући се на *Geschlecht und Charakter*) или „Брунера” (приказујући *Die Lehre von den Geistigen und vom Volk*) који тада сумњају у стваралачку моћ женског ума, јер ауторка зна да су богати извори њихових теза многобројни „женски медиокритети” и да пре свега „та војска, велика и шарена [...] пружа једну богату статистику шта жена може”.²⁰ И она критички и самосвесно признаје да у духовном развоју жена: „још нема копче јединства са козмосом, нема оних метафоричких мотива који су искрена и велика тежња за хармонијом и истином или Богом.”²¹

Ипак, уместо да се буни, она признаје мушкарцима право да са позиције свог знања и образовања показују слабе стране женског мишљења:

они који нам суде, то су научењаци и испитивачи, и имају право да сумњају и критикују. А жене треба такође да им изађу у сусрет; јер само тако може у њихов покрет ући наука а не мода.²²

Али је потпуно убеђена - и у томе је језгро њеног тешког и захтевног феминизма – да ће:

доћи време кад ће бити и генијалних жена, женских филозофа чисте крви: дотле је наравно, далеко, и данашње поносито и уображено покољење школованих жена

¹⁹ Исидора Секулић, нав. дело, 1966, стр. 205.

²⁰ Ibid, 204.

²¹ Ibid, 207.

²² Ibid, 206.

бестрага ће се затрпати у прве темеље оне зграде која је засада још кула у ваздуху.

²³

СТИЦАЊЕ женске свести упорним радом, развијањем талента и дарова је по њој неизбежан и већ започет мада дуготрајан процес у који треба уложити још пуно интелектуалног напора:

Процес *нашег* ослобођења је наизменце смешан, жалостан, озбиљан и трагичан, али се кроз њега мора, јер би сваки други прелаз био просто негирање наше егзистенције (подвукла – М.К., курзив – М.К.).²⁴

Тај кратак есеј који је настао у почетној фази Исидориног стваралаштва показао је да су проблеми пола и онога што данас називамо *род* за њу кључни. Списатељица је показала да примећује изразиту поделу културних улога и мизогинију многих ауторитета из области филозофије и књижевности. Изразила је ипак *exspresis verbis* наду да ће се таква ситуација променити временом. Сама својим интелектуалним радом и стратегијом „дезертирања” у погледу женске биолошке дужности (није имала децу) потрудила се да пружи интелектуални отпор „Брунерима” и „Вајнингерима”. Не можемо пренебрегнути да је у својој полемици прекорачила границе кратког есеја и отишла још даље. Документи из њене биографије показују да је 1922. године добила одобрење Министарства просвете у Београду за годишње одсуство. Првобитно је намеравала отићи у Лондон да би завршила књигу под насловом *Линије жениног умног и моралног развића*.²⁵ У Енглеској је додатно морала заступати српски Народни женски савез при Међународном савезу жена у Лондону. Секулићева је ипак променила одлуку и у пролеће 1922. уместо у Лондон отпутовала је у Берлин, где је остала до краја године. Тамо је – како је писала пријатељима – стекла докторат а зналац Исидориног опуса и биографије, Славко Леовац, претпоставља да је наслов њене докторске дисертације могао бити *Линије жениног умног и моралног развића*. Додуше, до данас не знамо тај текст, не зна се да ли се сачувао, а неки чак и сумњају да ли је уопште настао. Али без обзира на то, судећи само по наслову који је Исидора формулисала, можемо претпоставити да је наставила (или је намеравала да

²³ Ibid, 207-208.

²⁴ Ibid, 208.

²⁵ Такав наслов књиге је био дат у молби коју је пондела 19.09.1921. године у Министарству просвете Краљевине СХС. Упор. Славко Леовац, *Књижевно дело Исидоре Секулић* (Београд: „Вук Караџић” и „Југославијапублик”, 1986), 7-8.

настави), у тексту већих размера него поменути есеј, полемику са филозофима и да су је „линије жениног умног и моралног развића” и даље занимале.

Есеји Исидоре Секулић о списатељицама

У контексту теза есеја *Има ли право Константин Брунер?* могло би се чинити да је Исидора Секулић желела систематски и дубоко истраживати интелектуални рад жена и да ће са великим интересовањем коментарисати књижевни рад својих колегиница по перу. Ипак, у том тренутку доживљавамо разочарење. Она је посветила другим списатељицама само једанаест есејистичких текстова. То је врло мало ако узмемо у обзир да је написала неколико стотина есеја. Од ових једанаест само три представљају опусе страних списатељица, а њихове јунакиње су истакнуте европске ауторке 20. века Вирџинија Вулф (Virginia Woolf) (*Вирџинија Вулф*, 1929), Selma Lagerlöf (*Умрла је Селма Лагерлеф*, 1940) и Франсоаз Саган (François Sagan) (*Франсоаз Саган, награда критичара; и даље*, 1954). У осам од ових једанаест есеја показује делатност својих земљакиња. Ти текстови посвећени су хронолошки Даница Д. Христић (*Даница Христићка. Белешке и успомене*, 1923), Даница Марковић (*За добар спомен Данице Марковић*, 1932), Јелени Димитријевић (*Јелена Ј. Димитријевић: Нови свет, или у Америци годину дана*, 1934), Јелисавети Ибровац (*Један леп књижевни рад*, 1938), Милици Јанковић (*Над гробом Милице Јанковић*, 1939), Види Ј. Радовић (*Око једне женске књиге*, 1940), Смиљи Ђаковић (*Забележити име Смиље Ђаковић*, 1946) и на крају Милици Косић Селем (*Из хартија у фијоци*, 1957). Одмах се уочава да број текстова посвећених колегиницама није импозантан. То се може интерпретирати на различите начине. Најпре можемо помислити да таква диспропорција одражава класичан систем родне репрезентације у ондашњој књижевности: она је била код Секулићеве управо сразмерна учешћу списатељица у култури уопште. То би само делимично могло објаснити много већи број есеја посвећених мушким писцима. Осим тога, Исидора Секулић се усредредила на представљање њој савремених списатељица. Покушавала је њихово стваралаштво ухватити *in statu nascendi*, описати и сагледати

књижевна дела или опус скоро у моменту настајања, што је такође била извесна препрека и ограничење.²⁶

Исидорини есеји о ауторкама су настали из разноврсних разлога. Неки су прикази појединих књига (као у случају Вулф, Костић-Селем, Радовић, Димитријевић, Ибровац), други су успомене о ауторкама, сећање на цели опус поводом њихове смрти (Христић, Марковић, Јанковић, Лагерлеф), а неки представљају делатност и ангажовање у издавачком раду као у случају Смиље Ђаковић чије је име хтела сачувати од заборава. Један је есеј настао зато да би показао спектакуларан књижевни успех врло младе, тада деветнаестогодишње, Франсоаз Саган поводом доделе награде француских критичара за њен деби *Добар дан, туго*. Отуда видимо да Исидора Секулић није писала есеје по неком феминистичком плану или да би потражила родни кључ за интерпретацију књижевности. Њена амбиција није била изградња есејистичког система који је фокусиран на феминизам у културном и друштвеном животу како је урадила у српској култури Јулка Хлапец-Ђорђевић. Есејистика Исидоре Секулић, посвећена списатељицама, имала је пре свега информативну сврху.

Без обзира на то што је Исидора Секулић себи и другим критичарима постављала високе захтеве и писала да „критичар мора бити светска, европска фигура”²⁷, ни сама, у многим есејима посвећеним списатељицама, није до краја испунила те критеријуме. Скоро ниједан од њених есеја о другим ауторкама не спаја у себи дубоку критику и трајну интерпретацију. Мада треба признати и то да су њени есеји о списатељицама, који пре свега имају пригодан карактер и данас важни јер су сачували неке описе лица, фигура, начина понашања списатељица и коментаре поводом њиховог креативног рада. Многи се фрагменти њених есеја о Српкињама још и данас цитирају у савременим истраживањима која поново интерпретирају књиге српских ауторки (на пример о М. Јанковић, Д. Марковић, Ј. Димитријевић). То доказује да је много Исидориних идеја још увек у научном оптицају и да и даље играју улогу референцијалне/полазне тачке за савремено писање о родним проблемима. Уосталом, есејисткиња тог капацитета као што је била

²⁶ Исидора Секулић у неколико текстова је узгредно писала и о другим ауторкама, на пример о енглеској ауторки из 19. века Mary Ann Cross Evans која је писала под псеудонимом George Eliot или о преминулој 1923. године Katharine Mansfield, ипак није њима посветила посебне есеје.

²⁷ Исидора Секулић, „Проблем критике и критичарских талената (1932)”. У *Сабрана Дела, Страна књижевност II*, прир. З. Глушчевић, М. Јосимчевић (Novi Sad: Stylos, 2002), 7.

Исидора Секулић чак је и у информативним текстовима била прворазредни писац, то јест интелектуалка широких погледа, и зато је у њеним текстовима о ауторкама доста изврских запажања. Међутим, кад се анализирају њени есеји о списатељицама одмах пада у очи да је неке текстове читала у – данас бисмо рекли – родном кључу (то су пре свега есеји о Српкињама), а неке (посебно о Вулф и Лагерлеф) у универзалном. Да ли се то може објаснити?

Анализирајмо овде дубље, по методи *case study*, есеј Исидоре Секулић о Вирцинији Вулф. Секулићева је покушавала приближити ту ауторку српском читаоцу. Текст је штампан 1929. године, то јест мање-више у исто доба када је Вулфова издала свој чувени есеј *Сопствена соба*. Тај текст енглеске ауторке је настао након циклуса предавања на тему *Жене и књижевност* које је Вулфова држала у јесен 1928. у колеџу Њунам (Newnham College) а после тога у Кембриџу (Cambridge) за студенткиње колеџа Гиртон (Girton College).²⁸ Тај есеј се данас третира као оснивачки текст (или боље речено манифест) европског феминизма и има култни статус. Ни у једном од каснијих есеја Исидора која је о Вулфовој писала још у есеју *Поглед у енглеске часописе и прозу за последњих осам година* 1946. који је настао већ после самоубиства Вирциније Вулф, нема чак ни помена *Сопствене собе*, тако да се не зна да ли је Исидора Секулић познавала тај феминистички есеј. Највероватније да није, јер тешко је замислити да га је знала, а да није прокоментарисала и тај текст.

Есеј о Вулфовој пружа доста важних запажања о њеном стваралаштву и начину писања, али је главни циљ био упознавање српских читалаца са иновативним, романескним и приповедачким подухватима те енглеске ауторке. У есеју се налазе опширни цитати из романа *Орландо* које је за потребу есеја Секулићева сама превела. Есејисткиња признаје пуну вредност, књижевни дар и светску репутацију („В. Вулф је доиста један од најбољих писаца у Европи за специјалну врсту фикције која није ни роман ни кроника, ни психологија ни историја”).²⁹ Представља два успешна романа *Г-ђа Даловеј* (1925) и *Орландо* (1928) и на њиховом примеру показује стваралачки метод Вулфове који

²⁸ Virginia Woolf, *Chwile wolności. Dziennik 1915-1941*, ur. A. Olivier Bell, prewela Magda Heydel (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2007), 337.

²⁹ Исидора Секулић, „Вирцинија Вулф”. У *Сабрана Дела, Страна књижевност II*, прир. З. Глушчевић, М. Јосимчевић (Нови Сад: Stylos, 2002) 212.

се заснивао на „ситним мрежама животних односа”,³⁰ на импресионистичкој естетици”, асоцијативности, грађењу „мреже шармантних и чудних скица-синтеза”.³¹ Највише места Секулићева посвећује контроверзном роману *Орландо*, у ком је насловни/а јунак/киња најпре мушкарац а потом жена. На тај начин, конструисано андрогино лице почиње функционисати у историји од половине 16. века све до савременог доба. Карактеристично је то да Исидора Секулић у својим покушајима потпуног разумевања *Орланда* не примењује феминистичку интерпретацију с позиције жене, мада се сада тај роман најпре чита у родном кључу. Зар је тако рафинираног интерпретатора као што је несумњивио била Исидора, изневерила овог пута интуиција? Или је постојао други разлог за „неродно” читање тог романа? Одмах се види да је најновији текст Вулфове фасцинира као „оригиналан покушај”, подвукла је „смелост имагинације у том роману”, текст је занима као „чиста фикција ума”. У једном моменту Секулићева чак и покушава одговорити на питање: „шта је све тај Орландо”, али више га чита на универзалан начин – као „одисеју душе или одисеју једне ауторове мисли? Или фантазију о метаморфози човека?”.³² Не дефинише ипак ту посебну категорију универзалности коју је Вулф показала у *Орланду*, а коју је још боље, експлицитно и са теоријске тачке гледишта прецизирала у *Сопственој соби*. Вирџинија је тамо записала да је прави, универзалан и велики ум *увек андрогин*, да „у сваком од нас владају две силе, једна мушка, друга женска [...] и тек када дође до споја, ум је потпуно оплођен и користи све своје способности”.³³ Могуће је да је – како је констатовала В. Вулф – „андрогин ум мање склон да прави ту разлику него једнополан ум. Потпуно развијени ум се познаје по томе што не посвећује нарочиту пажњу полу. За оног ко пише, погубно је да има на уму сопствени пол” (подвукла – М.К.).³⁴

У *Орланду*, Вулфова је у пракси показала пуно остварење метафоре о андрогином начелу у историји које се заснива на споју два елемента - мушког и женског, помоћу кога човек саздаје потпуно универзалан културни код. Могуће да је Исидора интуитивно предосећала тај потенцијал у роману, јер је писала о врсти „ембрионалности” у *Орланду* и

³⁰ Ibid, 211.

³¹ Ibid, 210.

³² Ibid, 215.

³³ Вирџинија Вулф, *Сопствена соба*. Превела са енглеског Јелена Марковић (Београд: Плави јахач, 2003), 112.

³⁴ Ibid, 119.

сама је признала да је то „оригиналан покушај и врло значајан”³⁵. Било како било, али без обзира на Вулфову, *Орланда* и *Сопствену собу*, Исидора је много раније мислила о андрогиности књижевног текста. Још у збирци *Сапутници* из 1913. године извршила је иновативан подухват нараторолошке трансгресије у тексту *Носталгија* и показала је да не постоји нешто попут „универзалног” текста и да се, чак и када је нарација у првом лицу једнине, у једној збирци могу срести мушки и женски субјекти и да субјект може бити у оквиру једне збирке андрогин (или гинандрон – када женски принцип у њему доминира, а такав је био случај *Сапутника*).³⁶ Наиме, видимо да је Исидора Секулић могла да на тај шири начин, близак поимању Вулфове, схвати проблем универзалног писања и читања текстова. Могуће је да за њу *универзално* функционисање жена у књижевности није означавало прилагођавање квази „универзалној”, то јест вековима нормативизованој и искључиво мушкој визији гајења литературе. Мени се ипак чини да је истинитија мисао да је Исидора на интуитиван начин покушавала да примени тај зрелији аспект универзализма (без наводника) који је њена енглеска колегиница формулисала у реченицама:

Кобно је бити просто мушкарац или жена; треба бити жена-мушкарац или мушкарац-жена. Мора се успоставити нека сарадња између мушкараца и жене у људској свести да би се постигло умеће стварања. Мора да се оствари брак супротности.³⁷

Исидорини есеји о европским списатељицама имају баш такав карактер. Слично је и са Селмом Лагерлеф, првом женом Нобеловцем у књижевности из 1909, коју Исидора Секулић описује са великим заносом као пример ретке врсте великог писца који је „митски дух”, а у делима „примитивно претвара у естетско, а естетско у религиозно”.³⁸ У случају Франсоаз Саган је другачије. Српска есејисткиња у тексту *expressis verbis* каже кад показује свој став о њој да „осећа се да ове редове пише женски жири”.³⁹ У том есеју, она артикулише родне проблеме и осећа се извесна напетост, али тај есеј је настао тек 1954,

³⁵ Исидора Секулић, „Вирцинија Вулф”, нав. дело, 215.

³⁶ Писала сам о томе шире, посебно на страницама 248-261, у својој књизи: Magdalena Koch, *...kiedy dojrzejemy jako kultura... Twórczość pisarek serbskich na początku 20. wieku (kanon-genre-gender)* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007).

³⁷ Вирцинија Вулф, нав. дело, 119.

³⁸ Исидора Секулић, „Умрла је Селма Лагерлеф”. У *Сабрана дела, Страна књижевност II*, нав. дело, 221.

³⁹ *Иbid*, 422.

када је Секулићева променила начин читања ауторки. У процени књиге младе француске ауторке којој је награду доделио мушки жири, Исидора упоређује њену ситуацију са еванђеоском параболом о Христу и блудници, обраћајући пажњу не само на моралан и друштвени, судски и целатски аспект, него и на родну димензију суђења жени:

Казну, по закону морају да изврше мушкарци. [...] Ако је о блудници реч – мушка страна је јака страна. [...]

Жена, доста је већ ако је лепа и млада, а ако се нађе и чар неког талента, то је за мушкарце коса равнина: нико од њих неће бацити камен.⁴⁰

Временом, код Исидоре примећујемо све веће и изразитије наглашавање питања рода и родни начин читања креативног рада у култури. Та промена може бити последица и новог искуства и нових послератних (након Другог светског рата) трендова у механизмима културе. А могуће је - и мислим да је то најбитније – да је фактор који треба пре свега узети у обзир била промена начина мишљења на тему позиције жена у култури и изван губитак илузија у односу на универзализам код саме Исидоре Секулић.

Та еволуција погледа/става и њиховог изражавања слабије се види у осам есеја које је Исидора посветила својим земљакињама. То је стога што она према чувеним списатељицама из европских, зрелих књижевности није примењивала двострука критичка мерила. Она је процењивала Вирџинију Вулф и Селму Лагерлеф по универзалним критеријумима интуитивно, инспирисана њиховим књигама. У процени домаћих ауторки Исидора Секулић није имала великих илузија. Већ у есеју из 1923, када је постхумно помињала прву од жена о којима је писала, Даницу Христић, говорила је:

Има много више талентованих жена него што се зна и заблуда је мислити да се дар што пре мора упутити у специјалност, и мора показати у делу науке, или уметности, у књизи, слици, композицији. Кућа и породица, ако значе име, аманет, задатак, то је такође ствар научног плана, уметничке фантазије, творачке снаге. Такву кућу подижу само жене које носе таленат у себи, а које уједно имају храброст да тај таленат отму личној слави...⁴¹

У том есеју одмах се види – а нарочито кад се упореди са текстом о Вулфовој, садашњом иконом светског феминизма – да је овде од самог почетка више родних

⁴⁰ Исидора Секулић, „Франсоаз Саган, награда критичара; и даље” У *Сабрана Дела, Страна књижевност II*, нав. дело, 422.

⁴¹ Исидора Секулић, „Даница Д. Христићка. Белешке и успомене”. У *Служба. Сабрана дела, књига XII*. (Нови Сад: Матица српска, 1966), 202.

аспекта у показивању позиције жене у домаћој култури и животном кругу. Писала је о тој српској активисткињи еманципаторског покрета у Србији:

Као борац о женина права, као вођ женских удружења и теоретичар око женских проблема, г-ђа Христић је била оно што бих ја назвала феминист без илузија. Ценила је снаге, али није предвиђала запреке и ограничења (подвукла – М.К.).⁴²

Много сличних напомена и родних коментара има и у другим есејима посвећеним покојним колегиницама по перу са којима је лично контактирала или је била у пријатељској вези – о списатељицама Даници Марковић и Милице Јанковић, о лингвисти и преводитељици Јелизавети Ибровац или о уредници књижевног часописа „Мисао” Смиљи Ђаковић. Исидора – осим представљања тих ауторки – жели да њихова имена спасе од заборава у својој култури, јер је и она „феминист без илузија” и осећа неку врсту мисије према њима и према својој култури, вероватно и зато има у тим текстовима више родних и женских солидарних коментара. Пишући у једном есеју о збирци приповедака Виде Ј. Радовић *На таласима живота*, обраћа пажњу и на начин на који та ауторка представља проблеме брака, куће, деце, породичне везе између жене и мушкарца. Чак и кад пише о животним изборима мушкараца, Исидора Секулић се служи равноправном лексиком. Каже: „Оба човека, човек мушки и човек женски могу бирати између крњег и пуног живота” (подвукла – М.К.).⁴³

Најпотпунији, најзанимљивији с књижевне тачке гледишта, а и најдужи од свих есеја о српским ауторкама јесте представљање збирке песама Милице Костић Селем *Сама под сунцем*. У њему Исидора, такође, „родно чита” наглашавајући разлике у перцепцији њене поезије, обраћа пажњу на „женски” начин писања, мада се понекад служи клишеима и стереотипним поређењима:

Песимизам се с мушком снагом разбуктао [...] Она жена кука и куне по женски, али у једном и другом има особине мушке памети и трагови праве муке и рада.⁴⁴

⁴² Ибид, 205.

⁴³ Исидора Секулић, „Виде Ј. Радовић: *На таласима живота*”. У *Сабрана дела. Домаћа књижевност II*, прир. З. Глушчевић, М. Јосимчевић (Нови Сад: Stylos, 2002), 339.

⁴⁴ Исидора Секулић, „Из хартија у фијоци. Милица Костић-Селем: *Сама под сунцем*”. У *Сабрана дела. Домаћа књижевност II*, прир. З. Глушчевић, М. Јосимчевић (Нови Сад: Stylos, 2002), 383.

Костић јауче као жена а гуша се, ваља неки задатак као човек.⁴⁵
Савршено улелекани мотив жене.⁴⁶
Душа и мозак у тој жени узајамно подјарују.⁴⁷

О жени у литератури и историји

При крају живота, четрдесет година након есеја *Има ли право Коснстантин Брунер?*, настао је кратак (свега четири странице) есеј *О жени у литератури и историји*. Он је покушај, додајмо, на жалост само покушај, одговора на неколико питања у вези са креативним радом жена. Седамдесетпетогодишња Исидора тада прилази проблему озбиљно и са више разумевања него раније према женском питању. Она је сада свеснија да нека питања захтевају обимне студије па чак и посебне књиге које није била у стању написати с обзиром на старост и здравствено стање. Али, важно је да у есеју даје неке путоказе за даље истраживаче који ће можда у будућности писати студије о генеалогии женске активности у историји, знању, уметности: „Дакле читава књига, аналитичка, полемичка, синтетичка. И још с погледом на ону другу страну, на мушкарца.“⁴⁸

Другу посебну књигу по њеном мишљењу заслужује проблем да се покаже „тачан лик жене у историји и књижевности – како у етичком, тако и у интелектуалном погледу“.⁴⁹ Потребна је и трећа књига за представљање проблема „карактеризације моралног лика жене из народне поезије“⁵⁰; овде на брзину набраја неколико имена – Хасанагиницу, мајку Југовића, Јефимију, царицу Милицу. Есеј је врло кратак, више је скица за многе проблеме него очекиван одговор. Али, чак и из тога потиче основни закључак – Исидора Секулић при крају свог живота запажа проблеме жена боље, озбиљније, шире, него на почетку своје стваралачке стазе. Њен подухват постаје тада више родни, мада у овом тренутку нема снаге за писање таквих књига. Види се да са временом губи илузију и ваљда је свеснија тога да универзалан приступ проблемима није довољан, није задовољавајући у оној фази развоја културе (педесете 20. века!), поготову

⁴⁵ Ibid, 383.

⁴⁶ Ibid, 385.

⁴⁷ Ibid, 389.

⁴⁸ Исидора Секулић, „О жени у литератури и историји“. У *Служба. Сабрана дела, књига XII*. (Нови Сад: Матица српска, 1966), 404.

⁴⁹ Ibid, 405.

⁵⁰ Ibid, 406.

српске. Наиме, у последњој фази живота, када већ није била у стању ни писати ни читати након неуспешне операције катаракте, у интервјуу из 1957. године отворено је приметила:

Милица Јанковић нема у нашој литератури своје право место. Она је одличан приповедач. Када се смиримо, када сазремо као култура, она ће то место морати да добије. Приповетке Грације Деледе нису нимало боље, а ето, добила је Нобелову награду. По чему су песме Грације Деледе боље од песама Десанке Максимовић? (подвукла – М.К.).⁵¹

Ауторка поменутог интервјуа, Нада Маринковић, саопштавајући многе сусрете са Исидором Секулић, такође на тему женског стваралаштва, коментарисала је:

У сваком сусрету понешто од тог старог јада. [Секулић] прича о Милици Стојадиновић Српкињи, о Аници Савић Ребац, о многим вредним и недовољно прихваћеним или одбаченим женама.⁵²

Другим речима, пре своје смрти Исидора је оставила поруку – била је убеђена да је неопходна и неминовна права контекстуализација жена-писаца и да ће баш она, када се испуни у будућности, бити доказ зрелости и смиривања српске културе. Уосталом, и сопствени опус стављала је у сличан међународни контекст, (под)свесно се упоређујући са Вирџинијом Вулф. У другом интервјуу са Надом Маринковић говорила је са горчином:

Бавила сам се есејистиком далеко пре Вирџиније Вулф и то нико није запажао. Говорило се „белешке Исидоре Секулић”, „фелтони”, „маргиналије”...Људи тако радо срозавају ствари или вам калеме нешто што сами не можете да прихватите. Ја никад нисам била приповедач, оно што су називали мојим новелама били су заиста записи, белешке (...) Али су зато моју есејистику звали „цртицама”, „маргиналијама”.⁵³

Закључак

На основу представљених текстова јасно се види да у есејистичком опусу Исидоре Секулић постоји изразито обележена феминистичка/женска стаза коју не би требало игнорисати у анализи њених дела, како се то до сада дешавало (Леовац, Рибникар,

⁵¹ Нада Маринковић, „Мир и немир Исидоре Секулић”, Књижевне новине, 16.И. (1977), 7.

⁵² *Ибид.*

⁵³ Нада Маринковић, *Јасна Пољана. Студије и огледи*, (Београд, 1963), 238-239.

Удовички). Изразито се види да ју је проблем стваралаштва жена доста занимао како с теоријске, тако и с практичне стране. Штавише, можемо уочити извесну еволуцију у Исидорином приступу проблему женског писања – од универзалног (под којем се подразумевају андрогина или гинандрона својства пишчевог ума) ка погледу у којем све више доминира *gender*-приступ, који је осетљив на родне проблеме. Чини ми се да је Исидора Секулић водила целог живота врсту интелектуалне, унутрашње борбе желећи час да ублажи (неутрализује), час да подвуче ту феминистичку нит. Њен метод је дакле разапет између универзалног и родног читања, али при крају живота *gender*-приступ списатељицама био је све изразитији. Видела је потребу за настанак студија и књига о различитим аспектима женског стваралаштва, све више је видела занемарене и маргинализоване српске ауторке у контексту своје културе.

А на провокативно реторичко питање које је 1911. године поставила сама Исидора Секулић у наслову есеја *Има ли право Константин Брунер?* можемо само одговорити да се Исидора целог свог стваралачког живота трудила да својим интелектуалним начином писања докаже да Константин Брунер ипак није био у праву кад је расправљао о инфериорности женског ума. У сваком случају Исидорин богати опус, књижевни и есејистички, то негира.

Литература

Примарна

Секулић, Исидора. „Има ли право Константин Брунер?“ У *Аналитички тренуци и теме. Сабрана дела, књига IX*. Нови Сад: Матица српска, 1966.

Секулић, Исидора. „О жени у литератури и историји“. У *Служба. Сабрана дела, књига XII*. Нови Сад: Матица српска, 1966.

Секулић, Исидора. „Проблем критике и критичарских талената (1932)“. У *Сабрана Дела, Страна књижевност II*, прир. З. Глушчевић, М. Јосимчевић. Нови Сад: Stylos, 2002.

Секулић, Исидора. *Сабрана дела. Домаћа књижевност II*. Прир. З. Глушчевић, М. Јосимчевић. Нови Сад: Stylos, 2002.

Секундарна

Б.Б. (Беловић-Бернаджиковска, Јелица), “Исидора Секулићева”, *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Добротворна задруга Српкиња у Иригу, Штампарија Пијуковић и друг, Сарајево, (1913): 43-5.

Braidotti, Rosi. *Nomadic subject*. New York: Columbia University Press, 1994.

Good, Graham. *The Observing Self. Rediscovering the Essay*. London and New York: Routledge, 1988.

Koch, Magdalena. *Kiedy dojrzejemy jako kultura. Twórczość pisarek serbskich na początku 20. wieku (kanon-genre-gender)*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007.

Леовац, Славко. *Књижевно дело Исидоре Секулић*. Београд: „Вук Караџић” и „Југославијапублик”, 1986.

Маринковић, Нада. *Јасна Пољана. Студије и огледи*. Београд, 1963.

Маринковић, Нада. „Мир и немир Исидоре Секулић”. *Књижевне новине*, 16.III. (1977).

Рибникар, Владислава. *Књижевни погледи Исидоре Секулић*. Београд: Просвета, 1986.

Sendyka, Roma. *Nowoczesny esej. Studium historycznej świadomości gatunku*. Kraków: Universitas, 2006.

Скерлић, Јован. „Две женске књиге“. У *Писци и књиге В*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1923.

Тасић, Д. *Отмена, напаћена, усамљена. Политика*, 19-20 децембар, 1998.

Удовички, Иванка. *Есеј Исидоре Секулић*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1977.

Вулф, Вирџинија. *Сопствена соба*. Превела са енглеског Јелена Марковић, Београд: Плави јахач, 2003.

Woolf, Virginia. *Chwile wolności. Dziennik 1915-1941*. Ур. А. Olivier Bell, превела Magda Heydel, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2007.

Magdalena Koch

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Is Constantin Brunner right?
Gender or Universal Approach to Women Writers in Isidora Sekulić's Essays

This paper discusses the essays by Isidora Sekulić from the point of view of gender studies. The first part explains the reasons for the essay being an ideal form of women's participation in culture and why Isidora Sekulić often used it when referring to foreign and domestic female writers. What the genre under scrutiny allowed to its user was formal and thematic independence, strengthening the voice of a female author as well as the expression of her intellectual beliefs. The next part of the paper presents Isidora Sekulić's essay written in 1911: *Is Constantin Brunner right?* and her polemic with the claims of German philosopher C. Brunner regarding the inferiority of woman's mind. Finally, the paper presents Sekulić's essays devoted to the European women writers, such as Virginia Woolf, Selma Lagerlöf and François Sagan, and Serbian female writers (Danica D. Hristić, Danica Marković, Jelena Dimitrijević, Jelisaveta Ibrovac, Milica Janković, Vida J. Radović, Smilja Đaković, Milica Kosić Selem). On this basis, Isidora Sekulić's evolution from a universal to a strongly gender-oriented attitude is presented.

Key words: essay, gender approach, feminism, Isidora Sekulić, women's literature